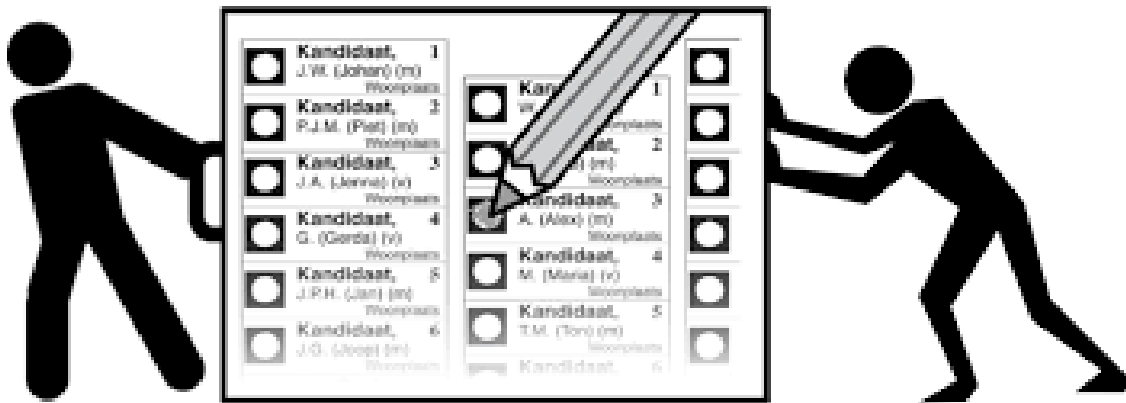

Lijstduwers en het lijstduwseffect

In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect op lokaal niveau?

Bachelorproject

Politieke Psychologie

Merel Delhez

s1521764

Prof.dr. J.J.M. van Holsteijn

Faculteit Sociale Wetenschappen

Instituut voor Politieke Wetenschap

Universiteit Leiden

15 juni 2018

8230 woorden

Inhoudsopgave

1. Inhoudsopgave.....	p. 2
2. Inleiding.....	p. 3
3. Personalisering van de politiek.....	p. 5
4. Voorkeursstemmen.....	p. 8
5. Het effect van de lijstvolgorde.....	p. 10
6. Lijstduwers en het lijstduwseffect.....	p. 12
7. Onderzoekstechnische aanpak.....	p. 14
8. Bevindingen.....	p. 17
9. Conclusie en discussie.....	p. 21
10. Bibliografie.....	p. 25
11. Bijlagen.....	p. 28

Inleiding

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 plaatsden verscheidene partijen kandidaten met een min of meer nationale naamsbekendheid als lijstduwer op de kandidatenlijst, in de hoop extra stemmen voor de partij te vergaren (Van Holsteyn & Nagzaam, 2018). Mediapersoonlijkheid Henk Bres, viceminister-president en minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Hugo de Jonge en acteur en presentator Eric Corton zijn enkele voorbeelden van dergelijke kandidaten.

Partijen plaatsten deze kandidaten als lijstduwer op de kandidatenlijst in de veronderstelling dat er op lokaal niveau net als op nationaal niveau sprake is van het lijstduwseffect. In tegenstelling tot het lijstduwseffect op nationaal niveau ontbreekt echter empirisch bewijs voor het lijstduwseffect op lokaal niveau. Het gebrek aan bewijs betekent in dit geval niet dat er op lokaal niveau geen sprake is van het lijstduwseffect, maar dat hier niet of nauwelijks onderzoek naar is gedaan. Naast de veronderstelling dat er op lokaal niveau sprake is van het lijstduwseffect, wordt verondersteld dat het lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid groter is dan het lijstduwseffect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid.

In het publieke debat verschillen de opvattingen over het lijstduwerschap door kandidaten met nationale naamsbekendheid daarom enorm. Een ruime maand voor de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 luidde de titel van een NOS nieuwsbericht: ‘Een bekende naam als lijstduwer: zegen of kiezersbedrog?’. De titel van dit nieuwsbericht geeft de uiteenlopende opvattingen over deze lijstduwers goed weer. Aan de ene kant wordt het geen enkel probleem gevonden dat lijstduwers met nationale naamsbekendheid zich enkel en alleen verkiesbaar stellen om extra stemmen te vergaren, aan de andere kant wordt het kiezersbedrog genoemd (Simons, 2018). Het verschil in opvattingen houdt verband met het feit dat deze lijstduwers zich verkiesbaar stellen, maar veelal niet beogen om verkozen te worden. Sommige lijstduwers geven voorafgaand aan de verkiezingen uitdrukkelijk aan dat zij dit niet beogen en dat zij geen zitting zullen nemen in de raad als dit toch gebeurt. Andere lijstduwers doen dit minder uitdrukkelijk of helemaal niet (Stokmans, 2006). Henk Bres, lijstduwer voor de PVV in Den Haag heeft zelfs gesuggereerd dat hij wél zitting zal nemen in de raad als hij gekozen wordt: “Als ik het doe, ga ik er ook goed voor. Ik heb genoeg aan de zijlijn staan schreeuwen” (Abels et al., 2018). Voor veel lijstduwers met nationale naamsbekendheid is het lijstduwerschap slechts een uiting van steun aan de partij: zij willen slechts extra stemmen voor de partij vergaren (Stokmans, 2006).

Een lijstduwer wordt in het Nederlandse politieke jargon gedefinieerd als ‘de kandidaat die de laatste positie inneemt op de kandidatenlijst maar tevens veelal niet beoogt om verkozen te worden’ (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.181). Een lijstduwer kan zowel een kandidaat met nationale naamsbekendheid als een ‘gewone’ kandidaat zijn, dat wil zeggen een kandidaat zonder nationale naamsbekendheid. Een lijstduwer neemt echter niet altijd de laatste positie op de kandidatenlijst in. In het publieke debat worden tevens als lijstduwer beschouwd kandidaten met nationale naamsbekendheid die een andere lage positie op de kandidatenlijst innemen. Voorbeeld hiervan is Raymond van Barneveld, hij staat op plaats 36 van de 49. Ondanks dat hij niet de laatste positie op de kandidatenlijst inneemt, wordt hij in de media aangemerkt als lijstduwer, zo luidt een krantenkop: ‘Van Barneveld lijstduwer Groep de Mos: ‘Met die partij gooit Den Haag bullseye’ (Gioia, 2018).

Een electoraal verschijnsel dat zich voordoet bij lijstduwers is het zogenoemde lijstduwseffect. Het vergelijken van het aantal stemmen op de kandidaat op de laatste positie met het aantal stemmen op de kandidaat op de een-na-laatste positie, wijst op dit effect (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.181). Over het algemeen krijgen lager geplaatste kandidaten minder stemmen dan hoger geplaatste kandidaten, maar de lijstduwer vormt hierop veelal een uitzondering (Maddens et al., 2007, p.137; Van Erkel & Thijssen, 2015, p.15). Bij Tweede Kamerverkiezingen krijgt een lijstduwer gemiddeld tweeënhalf maal zoveel stemmen dan de kandidaat een positie hoger dan hem of haar op de kandidatenlijst (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.181).

Naast het onderscheid tussen lijstduwers met en lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid is het tevens relevant om een onderscheid te maken tussen de wijzen waarop lijstduwers hun naamsbekendheid hebben verworven. De groep lijstduwers met een nationale naamsbekendheid is namelijk geen homogene groep. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen en buiten de politiek. Zo waren er bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 landelijke (oud-) politici die zich kandideerden als lijstduwer; zoals Hugo de Jonge voor het CDA in Rotterdam, Melanie Schultz van Haegen voor de VVD in Leiden en Lilian Marijnissen voor de SP in Oss. Daarnaast waren er kandidaten met nationale naamsbekendheid verworven in de sport-, zaken- of entertainmentwereld lijstduwer; zoals Raymond van Barneveld voor Groep de Mos in Den Haag, Eric Corton voor GroenLinks in Amsterdam en Ernst Jansz voor Progressief Akkoord in Deurne. Uit eerder onderzoek is gebleken dat een kandidaat met naamsbekendheid een comparatief voordeel heeft ten opzichte van een kandidaat zonder

naamsbekendheid, maar het is niet duidelijk of de wijze waarop de bekendheid is verworven ertoe doet (Baens, 2010-2011, p.21).

Het plaatsen van lijstduwers met nationale naamsbekendheid door partijen in de hoop extra stemmen voor de partij te trekken, kan gezien worden als een uiting van het proces van personalisering van de politiek. Personalisering van de politiek kan omschreven worden als ‘het meer op de voorgrond treden van politici in vergelijking tot de instituties die zij vertegenwoordigen’ (Kleijnijenhuis et al., 2009, p.101). Door partijen wordt onder andere tijdens verkiezingen meer nadruk gelegd op de persoonlijkheid van de politieke leiders en minder op het partijprogramma (McAllister, 2007, p.584). Het onderzoek naar deze vorm van personalisering van de politiek richt zich echter vooral op politieke leiders en in mindere mate op de invloed van andere individuele politici op de stemkeuze van de kiezers (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.165).

In dit onderzoek zal in het licht van personalisering van de politiek gekeken worden naar het lijstduwseffect op lokaal niveau. De centrale vraag luidt: *‘In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect op lokaal niveau?’*. Aan de hand van vier deelvragen en twee vergelijkingen zal de centrale vraag gespecificeerd en vervolgens beantwoord worden. Deze deelvragen en vergelijkingen zullen nader worden besproken bij de onderzoekstechnische aanpak.

Personalisering van de politiek

Personalisering van de politiek is volgens Holtz-Bacha en anderen in veel opzichten zo oud als de politiek zelf. Individuen hebben in de politiek altijd een belangrijke rol gespeeld (Holtz-Bacha et al., 2014, p.154). Er bestaat echter weinig twijfel dat in de afgelopen halve eeuw in bijna alle westerse democratieën, personen steeds belangrijker zijn geworden (Garzia, 2011, p.698).

Verschillende factoren, zoals ontwikkelingen in de media, de modernisering van de maatschappij en veranderingen in het politieke systeem, worden genoemd als drijfveren voor het proces van personalisering (Holtz-Bacha et al., 2014, p.154). Dit proces is op gang gekomen in de tijd dat in veel westerse democratieën, waaronder Nederland, de traditionele scheidslijnen vervaagden (Garzia, 2013, p.67). Deze scheidslijnen, zoals klasse en religie, boden lange tijd een goede verklaring voor het kiesgedrag (Garzia, 2013, p.67). In Nederland staat deze periode bekend als de ‘verzuijing’ (Andeweg & Irwin, 2014, p.34). In de tweede helft van de vorige eeuw begon echter het belang van de traditionele scheidslijnen voor het

verklaren van kiesgedrag in veel westerse democratieën af te nemen (Garzia, 2013, p.67). In Nederland staat deze periode bekend als de ‘ontzuiling’ (Andeweg & Irwin, 2014, p.47).

Kiezers zijn zich vrijer gaan voelen om een echte keuze te maken en voelen zich minder gebonden aan eerdere stemkeuzes (Karvonen, 2010, p.1). In plaats van lange-termijnfactoren zoals klasse en religie zijn korte-termijnfactoren zoals de rol van de individuele politici een steeds prominentere rol gaan spelen bij het maken van een stemkeuze (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.164; Karvonen, 2010, p.2).

De rol van individuele politici staat centraal in het leerstuk van de personalisering. Personalisering wordt echter op verschillende manieren gedefinieerd. Het gebrek aan een uniforme benadering en definitie van het begrip personalisering heeft er volgens Rahat en Sheafer zelfs toe geleid, dat de conclusies van verschillende studies naar personalisering inconsistent met elkaar zijn. De inconsistente conclusies leiden tot verwarring over de vraag of sprake is van personalisering. Rahat en Sheafer pleiten daarom voor een uniforme benadering en definitie (Rahat & Sheafer, 2007, p.66). Inconsistente conclusies uit onderzoeken naar personalisering zijn echter niet alleen het gevolg van het ontbreken van een uniforme definitie. Het onderzoeksterrein van personalisering wordt tevens gekenmerkt door eenzijdigheid in focus, het onderzoek naar personalisering richt zich vooral op politieke leiders en in mindere mate op de invloed van andere individuele politici op kiezers. Ook de persoon van de andere individuele politici zoals de lijstduwer kan in de loop der tijd belangrijker zijn geworden, maar hier is nog weinig onderzoek naar gedaan (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.165).

Rahat en Sheafer maken een onderscheid tussen drie vormen van personalisering: institutionele personalisering, personalisering in de media, en personalisering van politiek gedrag. Institutionele personalisering is het instellen van regels, mechanismen en instituties die meer nadruk leggen op de individuele politicus en minder op politieke groepen en partijen. Een voorbeeld hiervan is het vervangen van een gesloten lijststelsel door open lijststelsel. In een gesloten lijststelsel is er alleen ruimte voor concurrentie tussen partijen. In een open lijststelsel is er naast concurrentie tussen partijen concurrentie tussen kandidaten binnen een partij. Dit betekent dat kiezers een stem kunnen uitbrengen op een individuele kandidaat (Rahat & Sheafer, 2007, p.66). In Nederland hebben we een dergelijk open lijststelsel.

Personalisering in de media is een verandering in de presentatie van politici in de media. Er wordt meer nadruk gelegd op individuele politici en minder op de politieke partijen, organisaties en instituties die zij vertegenwoordigen. Personalisering in de media kan nader worden onderscheiden in mediapersonalisering en mediaprivatisering. Bij

mediapersonalisering ligt de nadruk op de politieke karakteristieken en activiteiten van politici, bij mediaprivatisering ligt de nadruk op de persoonlijke karakteristieken van politici (Rahat & Sheaffer, 2007, p.67).

Bij personalisering van politiek gedrag moet onderscheid gemaakt worden tussen het politieke gedrag van politici en politiek gedrag van de kiezers. Personalisering van het gedrag van politici komt tot uitdrukking in een toename van individueel gedrag en een afname van de partijactiviteit. Personalisering van het gedrag van de kiezers komt tot uitdrukking in het feit dat zij politiek niet meer zien als een concurrentiestrijd tussen partijen, maar als een strijd tussen individuele politici (Rahat & Sheaffer, 2007, p.68). De kern van de verschillende definities van personalisering komt neer op ‘het meer dan voorheen op de voorgrond treden van politici in vergelijking tot de instituties en organisaties die zij vertegenwoordigen’ (Kleinnijenhuis et al., 2009, p.101).

Naast het onderscheid dat door Rahat en Sheaffer wordt gemaakt, kan er ook onderscheid gemaakt worden tussen gecentraliseerde en gedecentraliseerde personalisering. Bij gedecentraliseerde personalisering is er sprake van toenemende aandacht en nadruk op alle politici. Bij gecentraliseerde personalisering is er slechts sprake van toenemende aandacht en nadruk op een handvol top politici (Balmas et al., 2014, p.37). De meeste studies focussen op gecentraliseerde personalisering (Balmas et al., 2014, p.38).

Ondanks de enorme belangstelling voor het vraagstuk van personalisering, is het empirische bewijs gering (Kriesi, 2011, p.826). Twijfel bestaat of personalisering in gelijke mate aanwezig is dan wel toeneemt bij institutionele personalisering, personalisering in de media en personalisering van politiek gedrag (Adam & Maier, 2010). Voor personalisering in de media is relatief duidelijk bewijs. In Nederland hebben de media tijdens campagnes meer aandacht voor individuele politici en wordt in de berichtgeving vooral de nadruk gelegd op kandidaten (Kriesi, 2011, p. 825). Voor personalisering van politiek gedrag is echter minder duidelijk empirisch bewijs (Adam & Maier, 2010; Kriesi, 2011).

Het uitbrengen van een voorkeursstem is een van de facetten van personalisering van politiek gedrag (Wauters et al., 2015, p.76). Het toenemende aantal voorkeursstemmen dat wordt uitgebracht in Nederland zou wijzen op gedecentraliseerde personalisering (Balmas et al., 2014, p.41). In het licht van gedecentraliseerde personalisering wordt zowel door partijen als in het publieke debat veel aandacht besteed aan lijstduwers. Centraal in dit onderzoek staat de vraag of bepaalde personen als lijstduwer meer voorkeursstemmen krijgen dan andere personen op die positie op de lijst.

Voorkeursstemmen

Het meer op de voorgrond treden van politici in vergelijking tot de instituties die zij vertegenwoordigen, is onder meer zichtbaar tijdens verkiezingen. Tijdens verkiezingen strijden partijen om de stem van de kiezer. Hoe meer stemmen een partij voor zich weet te winnen, hoe meer zetels een partij in het parlement mag innemen. Tijdens verkiezingen strijden echter niet altijd alleen partijen met elkaar. Er kan ook sprake zijn van strijd tussen kandidaten van dezelfde partij. Dit zien we vooral in proportionele kiessystemen met een open lijst (Van Erkel & Thijssen, 2015, p.11).

Het kiessysteem van proportionele vertegenwoordiging streeft naar evenredige vertegenwoordiging van partijen in de volksvertegenwoordiging. In een perfect kiessysteem van proportionele vertegenwoordiging mag een partij die 40 procent van de stemmen heeft gekregen, 40 procent van de zetels in de volksvertegenwoordiging innemen. De evenredige vertegenwoordiging van partijen in de volksvertegenwoordiging wordt bereikt door gebruik te maken van het lijststelsel, waarbij kiezers een stem kunnen uitbrengen op de lijst van een partij (Hague & Harrop, 2013, p.192-195). In een puur lijststelsel is de enige mogelijkheid voor kiezers het uitbrengen van een stem op de lijst van een partij in zijn geheel. Het aantal stemmen op de lijst bepaalt hoeveel zetels een partij krijgt. Wie namens de partij een zetel in de volksvertegenwoordiging mag innemen, wordt vervolgens bepaald door de volgorde van de kandidaten op de lijst: als een partij 15 zetels mag innemen, zijn deze voor de eerste 15 kandidaten van de lijst (Hague & Harrop, 2013, p.195).

In de meeste systemen in West-Europa hebben kiezers echter alleen de mogelijkheid om een stem uit te brengen op een of meer kandidaten van de lijst (Hague & Harrop, 2013, p.195). Het is dan niet mogelijk om een stem uit te brengen op de lijst als geheel (Hague & Harrop, 2013, p.192). Ook in Nederland hebben kiezers alleen de mogelijkheid om een stem uit te brengen op één kandidaat op de lijst. Een stem op een andere kandidaat dan de lijsttrekker wordt in Nederland aangemerkt als voorkeursstem (Van der Kolk, 2003, p.15). Stemmen op de lijsttrekker worden in Nederland aangemerkt als stemmen op de lijst als geheel (Van der Kolk, 2003, p.10). De lijsttrekker is de eerste kandidaat op de lijst (Andeweg & Irwin, 2014, p.102).

Kiezers kunnen door middel van voorkeursstemmen een bepaalde mate van invloed uitoefenen op de aanwijzing van volksvertegenwoordigers (Hessing, 1985, p.157). Voorkeursstemmen zijn niet van invloed op het aantal te verdelen zetels, maar zijn

daarentegen wel van invloed op wie in de volksvertegenwoordiging plaats mag nemen (Hague & Harrop, 2013, p.195). Kandidaten die op basis van hun positie op de lijst geen zetel in de volksvertegenwoordiging zouden mogen innemen, mogen dit toch indien zij de voorkeursdrempel hebben gehaald. Kandidaten die de voorkeursdrempel hebben gehaald, mogen onafhankelijk van hun plaats op de kandidatenlijst een zetel in de volksvertegenwoordiging innemen. Door middel van voorkeursstemmen en het behalen van de voorkeursdrempel kan een kandidaat een hoger geplaatste kandidaat passeren. Voorwaarde is wel dat de partij genoeg zetels heeft behaald (Andeweg & Irwin, 2014, p.107).

In de Kieswet is de voorkeursdrempel vastgelegd. Artikel P.15 lid 1 van de Kieswet luidt: *‘In de volgorde van de aantallen op hen uitgebrachte stemmen zijn gekozen die kandidaten die op de gezamenlijke lijsten waarop zij voorkomen, een aantal stemmen hebben verkregen, groter dan 25% van de kiesdeler, voor zover aan de lijstengroep of de niet van een lijstengroep deel uitmakende lijst voldoende zetels zijn toegewezen. Indien aantallen gelijk zijn, beslist zo nodig het lot.’*. Voor kleinere gemeenten geldt artikel P.15 lid 2 van de Kieswet: *‘Indien het aantal bij de verkiezing van de leden van de gemeenteraad te verdelen zetels minder dan negentien bedraagt, wordt bij de toepassing van het eerste lid niet 25% van de kiesdeler, maar de helft van de kiesdeler in aanmerking genomen.’*. De kiesdeler is de som van alle uitgebrachte stemmen te delen door het aantal te verdelen zetels (artikel P.5 Kieswet). Na toepassing van artikel P.15 Kieswet, worden de restzetels toegewezen aan de nog overgebleven kandidaten van de lijst, in de volgorde van de lijst (artikel P.17 Kieswet).

In vergelijking met andere West-Europese landen met een lijststelsel komt in Nederland het uitbrengen van een voorkeursstelsel minder vaak voor (Van der Kolk, 2003, p.15). Sinds de jaren 60 van de vorige eeuw is het aantal voorkeursstemmen in Nederland echter wel aan het toenemen. In de jaren 1950 bracht slechts 4 à 5 procent van de kiezers een voorkeursstelsel uit. Tegenwoordig brengt bij de Tweede Kamerverkiezingen ongeveer 20 à 25 procent van de kiezers een voorkeursstelsel uit (Andeweg & Irwin, 2014, p.102). Het hoogste percentage voorkeursstemmen wordt uitgebracht bij de gemeenteraadsverkiezingen (Hessing, 1985, p.158). Bij de gemeenteraadsverkiezingen wordt door bijna de helft van de kiezers een voorkeursstelsel uitgebracht (Van Holsteyn & Nagtzaam, 2018). Mogelijke verklaring voor het verschil tussen nationaal en lokaal niveau is de afstand tussen burger en bestuur, op lokaal niveau is deze afstand kleiner (Hessing, 1985, p.159).

Ondanks dat kandidaten onafhankelijk van hun positie op de kandidatenlijst in de volksvertegenwoordiging verkozen kunnen worden door middel van voorkeursstemmen, hebben voorkeursstemmen nog nauwelijks invloed op wie daadwerkelijk een zetel in de

volksvertegenwoordiging mag innemen. Veel voorkeursstemmen gaan naar kandidaten die op basis van hun positie op de lijst toch al verkozen zouden worden (Andeweg & Irwin, 2014, p.103). Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 tot en met 2017, waar een voorkeursdrempel van 25 procent van de kiesdeler gold, werden slechts twaalf kandidaten verkozen door voorkeursstemmen (Parlement & Politiek). Deze kandidaten zouden op basis van hun positie op de lijst geen zetel in de volksvertegenwoordiging mogen innemen (Andeweg & Irwin, 2014, p.103). Om reden dat voorkeursstemmen in Nederland weinig invloed hebben op wie een zetel in de volksvertegenwoordiging mag innemen, wordt het Nederlandse systeem van voorkeursstemmen door Karvonen dan ook bestempeld als zwak. Een zwak systeem van voorkeursstemmen betekent dat de invloed van voorkeursstemmen op wie in de volksvertegenwoordiging verkozen wordt, in grote mate wordt overspoeld door het effect van de lijstvolgorde (Karvonen, 2004, p.207). Dit is een van de redenen dat in Nederland minder voorkeursstemmen worden uitgebracht dan in andere West-Europese landen (Van der Kolk, 2003, p.15).

Het effect van de lijstvolgorde

Het vertalen van voorkeuren en wensen naar een stemkeuze vraagt een zekere inspanning van de kiezer. De kiezer moet informatie verzamelen, opslaan en verwerken over zowel de standpunten van partijen als over de kwaliteiten van kandidaten (De Leeuw, 2017, p.142). De informatie die de kiezer tot haar beschikking heeft, kan worden onderscheiden in drie typen: primaire, secundaire en tertiaire informatie (Brockington, 2003, p.3). Primaire informatie is die informatie die de kiezer voorafgaand aan de gang naar de stembus heeft verworven, zoals informatie uit de media. Secundaire informatie is informatie over de kenmerken van de kandidaat die staan vermeld op het stembiljet of hiervan kunnen worden afgeleid, zoals partij, geslacht en afkomst. Tertiaire informatie is informatie die tevens staat vermeld op het stembiljet, maar deze informatie heeft geen betrekking op de kenmerken van de kandidaat; het gaat om de positie van de kandidaat op de lijst (Brockington, 2003, p.4). In lijstsystemen waar de kiezer een voorkeursstem kan uitbrengen, is tertiaire informatie een goede voorspeller voor het electorale succes van een kandidaat (Marcinkiewicz & Stegmaier, 2015, p.473).

Het effect van de lijstvolgorde is gebaseerd op het idee dat kiezers een beperkte capaciteit hebben om informatie te verzamelen, op te slaan en te verwerken (Spierings & Jacobs, 2014, p.217). Hierdoor zullen kiezers geneigd zijn gebruik te maken van heuristieken. Een heuristiek is een manier om het stemproces te vereenvoudigen. Door gebruik te maken

van een heuristiek hoeft de kiezer minder complexe informatie te verzamelen, op te slaan en te verwerken (De Leeuw, 2017, p.142).

Ideologie is een heuristiek op basis waarvan kiezers een keuze *tussen partijen* kunnen maken (Van Erkel & Thijssen, 2015, p.13). Kandidaten van dezelfde partij verschillen in een meerpartijstelsel doorgaans ideologisch weinig van elkaar; verschillen de kandidaten toch enigszins, dan zijn kiezers zich hiervan veelal niet bewust. De keuze tussen kandidaten van dezelfde partij moeten kiezers bij gebrek aan primaire informatie daarom op een andere heuristiek dan ideologie baseren. Een heuristiek om die keuze te maken, is de lijstvolgorde. Voor de kiezers is de positie van kandidaten op de lijst de makkelijkst verkrijgbare informatie (Van Erkel & Thijssen, 2015, p.13).

De volgorde van kandidaten op de lijst wordt bepaald door de partij (Andeweg & Irwin, 2014, p.102). Het aantal voorkeursstemmen voor een kandidaat is in belangrijke mate afhankelijk van de positie van de kandidaat op de lijst (Maddens et al., 2007, p.148). Hoger geplaatste kandidaten ontvangen in het algemeen meer voorkeursstemmen dan lager geplaatste kandidaten (Maddens et al., 2007, p.137). Verschillende onderzoeken hebben aangetoond dat simpelweg de positie van de kandidaat op de lijst invloed heeft op het aantal voorkeursstemmen voor een kandidaat (o.a. Koppel & Steen 2004; Lutz 2010; Van Erkel & Thijssen 2015). Het achterliggende idee van het effect van de lijstpositie wordt het primacy-effect genoemd. Het primacy-effect houdt in dat opties boven aan een keuzelijst het sowieso beter doen (Van Erkel & Thijssen, 2015, p.26). Onderzoek heeft aangetoond dat als opties visueel gepresenteerd worden, zoals bij verkiezingen het geval is, de eerste optie het meest toegankelijk is (Koppel & Steen, 2004, p.269). Mensen geven de voorkeur aan de optie die het eerst gepresenteerd wordt, ook in het stembokje (Van Erkel & Thijssen, 2015, p.15).

Het effect van de lijstvolgorde manifesteert zich op drie manieren. Allereerst is er een bonus in aantal stemmen voor de kandidaat die de hoogste positie op de lijst inneemt. Ten tweede is er sprake van een 'spillover' van de kandidaat op de hoogste positie op de lijst ten gunste van de kandidaten die geplaatst staan op de posities die na de hoogste positie volgen. Een spillover wil zeggen dat kandidaten op de posities volgend op de eerste positie, profiteren van het succes van de kandidaat op de eerste positie op de lijst. Ten derde is er een bonus voor de kandidaat die de laatste positie op de lijst inneemt (Marcinkiewicz & Stegmaier, 2015, p.473). De bonus voor de laatst geplaatste kandidaat op de lijst wordt het recency-effect genoemd. Over het algemeen krijgen lager geplaatste kandidaten minder stemmen dan hoger geplaatste kandidaten, maar de lijstduwer vormt hierop in de meeste gevallen een uitzondering (Van Erkel & Thijssen, 2015, p.15). De lijstduwer scoort consequent beter dan

andere kandidaten op een lage positie op de lijst (Marcinkiewicz & Stegmaier, 2015, p.474). Zowel stemmen op de kandidaat op de eerste positie als op de kandidaat op de laatste positie zouden overigens gezien kunnen worden als tevredenheid van de kiezer met de volgorde waarin de partij de kandidaten heeft geplaatst (Marcinkiewicz & Stegmaier, 2015, p.483).

Het effect van de lijstvolgorde is sterker in kiessystemen waar het uitbrengen van een voorkeursstem verplicht is dan in kiessystemen waar dat niet verplicht is (Marcinkiewicz & Stegmaier, 2015, p.483). Het effect van de lijstvolgorde is tevens sterker wanneer informatie schaars is (Brockington, 2003, p.3). Kiezers die over voldoende primaire informatie beschikken zullen waarschijnlijk bij het maken van hun keuze minder beïnvloed worden door de lijstvolgorde (Koppel & Steen, 2004, p.278).

De beschikbaarheid van informatie verschilt per soort verkiezing. Door Reif en Schmitt (1980) wordt onder andere op basis hiervan een onderscheid gemaakt tussen eerste- en tweederangsverkiezingen (Dieters, 2016, p.6). Nationale verkiezingen worden gekwalificeerd als eersterangsverkiezingen en gemeenteraadsverkiezingen als tweederangsverkiezingen (Lelieveldt & Van der Does, 2014, p.317). Informatie bij tweederangsverkiezingen is doorgaans schaarser dan bij eersterangsverkiezingen. Het kost de kiezer bij tweederangsverkiezingen meer moeite om zich te informeren (Dieters, 2016, p.6). Bij tweederangsverkiezingen zullen kiezers daarom bij het maken van hun stemkeuze meer beïnvloed worden door de lijstvolgorde. Naast de invloed van de lijstvolgorde bij tweederangsverkiezingen spelen door schaarste aan informatie ook landelijke overwegingen een belangrijke rol bij het maken van de stemkeuze (Lelieveldt & Van der Does, 2014, p.330). Dit lijkt vooral in het voordeel te zijn van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek: deze lijstduwers nemen de laatste positie in op de lijst en zijn bekend van de nationale politiek.

Lijstduwers en het lijstduwseffect

In het Nederlandse politieke jargon is de lijstduwer ‘de kandidaat die de laatste positie inneemt op de kandidatenlijst maar tevens veelal niet beoogt om verkozen te worden’ (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.181). Een lijstduwer kan zowel een kandidaat met nationale naamsbekendheid als een kandidaat zonder nationale naamsbekendheid zijn. De gegeven definitie van lijstduwer suggereert echter ten onrechte dat alleen de kandidaat op de laatste positie op de lijst als lijstduwer kan worden beschouwd. In het publieke debat worden ook kandidaten met nationale naamsbekendheid als lijstduwer beschouwd als zij een lage positie

anders dan de laatste positie op de lijst innemen. Hieruit volgt dat een kandidaat op drie verschillende wijzen als lijstduwer kan worden beschouwd. Ten eerste kan als lijstduwer worden beschouwd de kandidaat zonder nationale naamsbekendheid die de laatste positie op de lijst inneemt. Ten tweede kan als lijstduwer worden beschouwd de kandidaat met nationale naamsbekendheid die de laatste positie op de lijst inneemt. Ten derde kan als lijstduwer worden beschouwd de kandidaat met nationale naamsbekendheid die een lage positie maar niet de laatste positie op de lijst inneemt.

De lijstduwer, in de zin van de kandidaat op de laatste positie op de lijst, krijgt over het algemeen meer stemmen dan andere kandidaten die een lage positie op de lijst innemen (Marcinkiewicz & Stegmaier, 2015, p.474). Dit wordt het lijstduwseffect genoemd. Op nationaal niveau krijgt de lijstduwer ongeacht of dit een kandidaat met of zonder nationale naamsbekendheid is, over het algemeen gezien tweeënhalve maal zoveel stemmen dan de kandidaat die een positie hoger dan hem of haar op de lijst inneemt (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.181). Op lokaal niveau is het lijstduwseffect echter niet bekend.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 stonden zowel kandidaten met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek als kandidaten met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek als lijstduwer op de lijst. Gemeenschappelijk kenmerk tussen de twee groepen lijstduwers is hun vermeende nationale naamsbekendheid. Het verschil tussen de twee groepen is de wijze waarop zij hun bekendheid hebben verworven (Baens, 2010-2011, p.4). De ene groep lijstduwers heeft bekendheid verworven binnen de politiek, zoals landelijke (oud-) politici die zich bij de raadsverkiezingen kandideerden als lijstduwer. De andere groep heeft bekendheid verworven buiten de politiek, dit zijn Bekende Nederlanders uit de sport-, zaken- of entertainmentwereld.

Kandidaten die hun bekendheid hebben verworven buiten de politiek, staan in de Engelstalige literatuur bekend als 'celebrity politicians'. In het Nederlands is 'celebrity politicians' te vertalen als 'Bekende Nederlanders in de politiek'. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen verschillende groepen Bekende Nederlanders in de politiek. Ten eerste de groep Bekende Nederlanders die hun naamsbekendheid gebruiken om verkozen te worden. Zij willen daadwerkelijk de politiek in. Ten tweede de groep Bekende Nederlanders die niet daadwerkelijk verkozen willen worden. Zij gebruiken hun naamsbekendheid slechts om politieke macht uit te oefenen (Street, 2012, p.347). Lijstduwers met nationale naamsbekendheid hebben veelal niet de intentie om daadwerkelijk verkozen te worden. Veelal worden zij door de partij gevraagd kandidaat te zijn enkel en alleen om extra stemmen te trekken (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.181). Lijstduwers met nationale

naamsbekendheid verworven buiten de politiek kunnen daarom worden beschouwd als de tweede groep Bekende Nederlanders in de politiek. Zij willen niet verkozen worden, maar gebruiken hun bekendheid slechts om stemmen voor de partij te trekken. Lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek, hebben trouwens ook veelal niet de intentie om daadwerkelijk verkozen te worden. Ook zij gebruiken hun bekendheid vaak enkel en alleen om extra stemmen voor de partij te trekken. Deze groep lijstduwers valt echter niet onder de noemer Bekende Nederlanders in de politiek, omdat zij hun naamsbekendheid hebben verworven binnen de politiek.

Naamsbekendheid is van invloed op het aantal voorkeursstemmen voor een kandidaat. Een kandidaat met naamsbekendheid heeft een comparatief voordeel ten opzichte van een kandidaat zonder naamsbekendheid (Baens, 2010-2011, p.21). Het is echter niet duidelijk of de wijze waarop de bekendheid is verworven van belang is voor het aantal voorkeursstemmen dat een kandidaat krijgt. Met andere woorden of het verschil maakt of een lijstduwer zijn of haar bekendheid heeft verworven binnen of buiten de politiek.

In België is onderzoek gedaan naar het verschil in het aantal voorkeursstemmen op Bekende Vlamingen en Leden van een Politieke Familie. De groep Bekende Vlamingen kan beschouwd worden als gelijkwaardig aan de groep lijstduwers met een nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek. De groep Leden van een Politieke Familie wijkt af van de groep lijstduwers met nationale naamsbekendheid binnen de politiek, in die zin dat zij hun bekendheid niet te danken hebben aan hun eigen politieke carrière maar aan hun familieleden die eerder naamsbekendheid hebben verworven in de politiek. Tevens werd in dit onderzoek gekeken naar het verschil in het aantal voorkeursstemmen tussen deze twee groepen voor kandidaten in het algemeen en niet specifiek voor de lijstduwer. Uit het onderzoek is gebleken dat Leden van een Politieke Familie significant meer voorkeursstemmen behaalden dan Bekende Vlamingen (Baens, 2010-2011, p.60).

Onderzoekstechnische aanpak

De centrale vraag van dit onderzoek luidt: *'In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect op lokaal niveau?'.* Aan de hand van vier meer specifieke deelvragen en twee vergelijkingen zal deze vraag worden beantwoord.

Het op verschillende wijzen beschouwen van een kandidaat als lijstduwer brengt verschillende lijstduwseffecten met zich mee. Er kan niet zonder meer gesproken worden over *het lijstduwseffect op lokaal niveau*. Er moet onderscheid gemaakt worden tussen de

lijstduwseffecten van de verschillende groepen lijstduwers. Bij de eerste deelvraag wordt het lijstduwseffect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid onderzocht: *‘In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect bij lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid op lokaal niveau?’*. Bij de tweede deelvraag wordt het lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid onderzocht: *‘In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect bij lijstduwers met nationale naamsbekendheid op lokaal niveau?’*. Vervolgens wordt een vergelijking gemaakt tussen het lijstduwseffect van lijstduwers met en zonder nationale naamsbekendheid om te kijken of sprake is van een verschil tussen de lijstduwseffecten. Omdat lijstduwers met nationale naamsbekendheid niet gezien kunnen worden als een homogene groep, zal bij de derde en vierde deelvraag een onderscheid gemaakt worden tussen het lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek en het lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek. Bij de derde deelvraag wordt het lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek onderzocht: *‘In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect bij lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek op lokaal niveau?’*. Bij de vierde deelvraag wordt het lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek onderzocht: *‘In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect bij lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek op lokaal niveau?’*. Vervolgens wordt een vergelijking gemaakt tussen het lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen en buiten de politiek om te kijken of sprake is van een verschil tussen de lijstduwseffecten. In combinatie bieden de antwoorden op deze deelvragen en vergelijkingen een antwoord op de centrale vraag van dit onderzoek.

Voor het onderzoek zijn lijstduwers als lijstduwer met nationale naamsbekendheid aangemerkt indien zij reeds voor de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 op enige wijze nationale naamsbekendheid hadden verworven. De in de analyse opgenomen lijstduwers met nationale naamsbekendheid zijn in de eerste plaats geselecteerd doordat zij in de media werden benoemd als lijstduwer met nationale naamsbekendheid. Vervolgens zijn in de gemeenten waarvan in de media werd genoemd dat een lijstduwer met nationale naamsbekendheid mee zou doen aan de verkiezingen, de overige lijstduwers nagetrokken om te achterhalen of zij mogelijk ook nationale naamsbekendheid genieten maar niet als zodanig in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen in de media zijn benoemd. Hierdoor zijn nog enkele lijstduwers met nationale naamsbekendheid toegevoegd aan de groep lijstduwers met nationale naamsbekendheid. De overige lijstduwers die op basis hiervan niet konden

worden aangemerkt als lijstduwer met nationale naamsbekendheid, zijn voor het onderzoek aangemerkt als lijstduwer zonder nationale naamsbekendheid.

In het onderzoek worden niet alle lijstduwers van alle lijsten van alle gemeenten geanalyseerd. Het onderzoek is met name gericht op de vergelijking van het lijstduweraffect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid met het lijstduweraffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid. Om deze reden zijn alleen de lijstduwers van lijsten in gemeenten geanalyseerd waarvan in de media duidelijk werd vermeld dat er één of meer kandidaten met nationale naamsbekendheid als lijstduwer op de lijst stond. De gemeenten waarin één of meer lijstduwers met nationale naamsbekendheid op de lijst stonden, zijn: Amsterdam, Boxmeer, Breda, Den Haag, Deurne, Enschede, Helmond, Leiden, Oldambt, Oss, Rotterdam en Utrecht. In de gemeenten waarvan in de media niet duidelijk werd vermeld dat er een lijstduwer met nationale naamsbekendheid als lijstduwer op de lijst stond, is overigens geen verder onderzoek gedaan of er mogelijk toch lijstduwers met een nationale naamsbekendheid op de lijst stonden. Het is hierdoor waarschijnlijk dat niet alle lijstduwers met nationale naamsbekendheid die deelnamen aan de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 zijn meegenomen in de analyse.

Als lijstduwer met een nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek worden aangemerkt de lijstduwers die in de periode van het kabinet-Rutte II (2012-2017) en het kabinet-Rutte III (2017-heden) lid waren van de Tweede Kamer of een functie binnen het kabinet bekleedden. Dit zijn de twee meest recente regeringsperiodes. De leden van de Tweede Kamer en functionarissen van het kabinet zijn om die reden waarschijnlijk bij een groot deel van de kiezers bekend. Als lijstduwer met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek worden aangemerkt lijstduwers die reeds voor 21 maart 2018 naamsbekendheid hadden verworven in de sport-, zaken-, of entertainmentwereld.

Het individuele lijstduweraffect van een lijstduwer die de laatste positie op de lijst inneemt, wordt berekend door het aantal stemmen op de lijstduwer te delen door het aantal stemmen op de kandidaat die één positie hoger dan hem of haar op de lijst inneemt. Heeft de lijstduwer meer stemmen gekregen dan deze kandidaat, dan is het lijstduweraffect groter dan 1. Heeft de lijstduwer minder stemmen gekregen, dan is het lijstduweraffect een getal tussen de 0 en 1. Het individuele lijstduweraffect van een lijstduwer die niet de laatste positie op de lijst inneemt, wordt berekend door het aantal stemmen op de lijstduwer te delen door het aantal stemmen op de kandidaat die één positie hoger én lager dan hem of haar op de lijst inneemt. Het gemiddelde van deze twee delingen vormt het lijstduweraffect van de lijstduwer die niet de laatste positie op de lijst inneemt. In enkele gevallen is de kandidaat die

één positie hoger of lager dan de lijstduwer op de kandidatenlijst inneemt tevens een lijstduwer. Het aantal stemmen op de lijstduwer wordt dan gedeeld door de eerstvolgende ‘gewone’ kandidaat op de lijst.

Het gemiddelde lijstduweraffect per groep lijstduwers wordt berekend door de som van de individuele lijstduweraffecten te delen door het aantal lijstduwers in die groep. Het gemiddelde lijstduweraffect per groep lijstduwers wordt overigens twee maal berekend, één maal inclusief en één maal exclusief uitschieters. Uitschieters zijn die effecten die sterk van het gemiddelde lijstduweraffect afwijken. Uitschieters kunnen het gemiddelde immers sterk vertekenen. De individuele lijstduweraffecten die gelijk zijn aan of groter zijn dan twee maal het gemiddelde lijstduweraffect berekend inclusief uitschieters, worden aangemerkt als uitschieter.

De lijstduweraffecten van de verschillende groepen lijstduwers zijn berekend op basis van de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018.

Bevindingen

Voor het beantwoorden van de vraag: *‘In welke mate is er sprake van het lijstduweraffect bij lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid?’*, is het gemiddelde lijstduweraffect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid berekend. Voor een overzicht van het individuele lijstduweraffect per lijstduwer zie bijlage 1.

Het gemiddelde lijstduweraffect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid bedraagt 3,8: een lijstduwer zonder nationale naamsbekendheid krijgt gemiddeld 3,8 maal meer stemmen dan de kandidaat die één positie hoger dan hem of haar op de lijst staat. Dit is het gemiddelde lijstduweraffect inclusief uitschieters.

Het gemiddelde lijstduweraffect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid is tevens berekend exclusief uitschieters. Van de 126 lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid blijven 112 lijstduwers over als de uitschieters niet worden meegerekend. Het gemiddelde lijstduweraffect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid bedraagt dan 2,3: een lijstduwer zonder nationale naamsbekendheid krijgt gemiddeld 2,3 maal meer stemmen dan de kandidaat die één positie hoger dan hem of haar op de lijst staat indien de uitschieters niet worden meegenomen in de berekening.

Het lijstduweraffect van 14 van de 126 lijstduwers kan worden beschouwd als uitschieter. Het lijstduweraffect van deze lijstduwers is gelijk aan of groter dan 7,6 zie bijlage 2. Van deze 14 lijstduwers zijn acht lijstduwers bekend van de lokale politiek. Het zijn

onder andere (oud-)wethouders en (oud-)partij/fractievoorzitters. De overige zes lijstduwers zijn niet bekend van de lokale politiek. Het lijstduwseffect van deze lijstduwers heeft in een aantal gevallen een uitschieterende waarde omdat de kandidaat één positie hoger op de lijst slechts 0 of 1 stem heeft gekregen. In de andere gevallen kan het zijn dat de lijstduwer een lokale bekendheid is.

Voor het beantwoorden van de vraag: *'In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect bij lijstduwers met nationale naamsbekendheid?'*, is het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid berekend. Voor een overzicht van het individuele lijstduwseffect per lijstduwer zie bijlage 3.

Het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid bedraagt 6,2: een lijstduwer met nationale naamsbekendheid krijgt gemiddeld 6,2 maal meer stemmen dan de kandidaat die één positie hoger, en in enkele gevallen één positie lager, dan hem of haar op de lijst staat. Dit is het gemiddelde lijstduwseffect inclusief uitschieters.

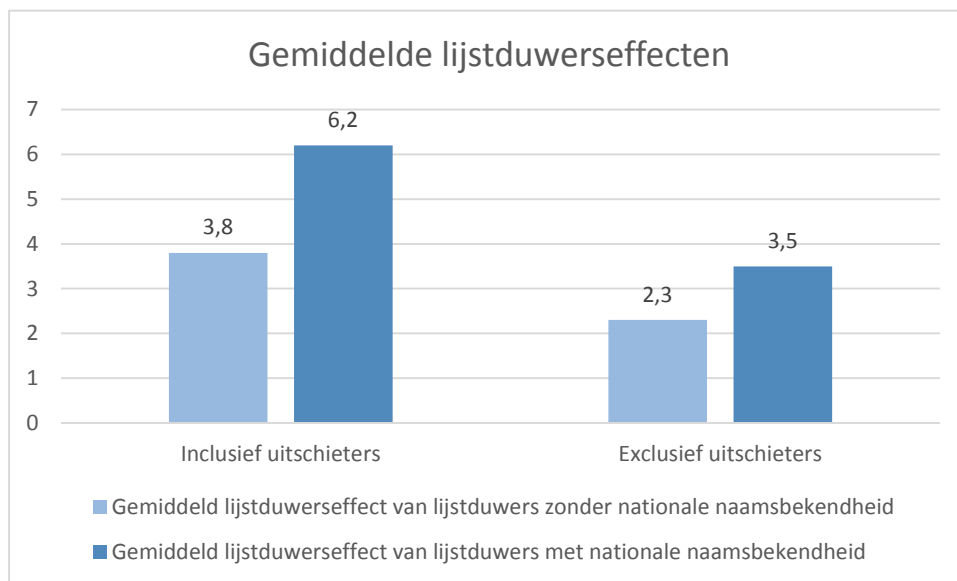
Het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid is tevens berekend exclusief uitschieters. Van de 35 lijstduwers met nationale naamsbekend blijven 29 lijstduwers over als de uitschieters niet worden meegerekend. Het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid bedraagt dan 3,5: een lijstduwer met een nationale naamsbekendheid krijgt gemiddeld 3,5 maal meer stemmen dan de kandidaat die één positie hoger, en in enkele gevallen één positie lager, dan hem of haar op de lijst staat indien de uitschieters niet worden meegenomen in de berekening.

Het lijstduwseffect van zes van de 35 lijstduwers kan worden beschouwd als uitschieter. Het lijstduwseffect van deze lijstduwers is gelijk aan of groter dan 12,4 zie bijlage 4. Van deze zes lijstduwers hebben vijf lijstduwers hun nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek en één lijstduwer buiten de politiek. De vijf lijstduwers die hun bekendheid hebben verworven binnen de politiek zijn bijna allemaal prominente partijleden die ofwel fractievoorzitter zijn ofwel een ministerpost hebben vervuld.

Een vergelijking tussen de gemiddelde lijstduwseffecten biedt een antwoord op de vraag of er sprake is van een verschil tussen het lijstduwseffect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid en lijstduwers met nationale naamsbekendheid.

De gemiddelde lijstduwseffecten van lijstduwers zonder en met nationale naamsbekendheid inclusief uitschieters bedragen respectievelijk 3,8 en 6,2. Een lijstduwer met nationale naamsbekendheid krijgt, indien uitschieters worden meegenomen in de berekening, gemiddeld 1,6 maal meer stemmen dan een lijstduwer zonder nationale naamsbekendheid. De gemiddelde lijstduwseffecten van lijstduwers zonder en met nationale

naamsbekendheid exclusief uitschieters bedragen respectievelijk 2,3 en 3,5. Een lijstduwer met nationale naamsbekendheid krijgt, indien uitschieters niet worden meegenomen in de berekening, gemiddeld 1,5 maal meer stemmen dan een lijstduwer zonder nationale naamsbekendheid. Er is duidelijk sprake van een verschil tussen het effect van lijstduwers zonder en met nationale naamsbekendheid. In grafiek 1 wordt de vergelijking tussen het gemiddelde lijstduwersondereffect van lijstduwers zonder en met nationale naamsbekendheid weergegeven.

Grafiek 1. Vergelijking gemiddelde lijstduwersondereffecten

Het lijstduwersondereffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid kan nader worden onderscheiden in het lijstduwersondereffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen en buiten de politiek. Een vergelijking tussen de gemiddelde lijstduwersondereffecten biedt een antwoord op de vraag of er sprake is van een verschil tussen het lijstduwersondereffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen en buiten de politiek.

Voor het beantwoorden van de vraag: *‘In welke mate is er sprake van het lijstduwersondereffect bij lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek?’*, is het gemiddelde lijstduwersondereffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek berekend. Voor een overzicht van het individuele lijstduwersondereffect per lijstduwer zie bijlage 5.

Het gemiddelde lijstduwersondereffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek bedraagt 7,7: een lijstduwer met nationale naamsbekendheid

verworven binnen de politiek krijgt gemiddeld 7,7 maal meer stemmen dan de kandidaat die één positie hoger, en in enkele gevallen één positie lager, dan hem of haar op de lijst staat. Dit is het gemiddelde lijstduwseffect inclusief uitschieters.

Het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek is tevens berekend exclusief uitschieters. Van de 22 lijstduwers met nationale naambekend verworven binnen de politiek blijven 18 lijstduwers over als de uitschieters niet worden meegerekend. Het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek bedraagt dan 4,8: een lijstduwer met een nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek krijgt gemiddeld 4,8 maal meer stemmen dan de kandidaat die één positie hoger, en in enkele gevallen één positie lager, dan hem of haar op de lijst staat indien de uitschieters niet worden meegenomen in de berekening.

Het lijstduwseffect van vier van de 22 lijstduwers kan worden beschouwd als uitschieter. Het lijstduwseffect van deze lijstduwers is gelijk aan of groter dan 15,4 zie bijlage 6. Van deze vier lijstduwers zijn drie lijstduwers fractievoorzitter in de Tweede Kamer en één lijstduwer is Tweede Kamerlid.

Voor het beantwoorden van de vraag: *'In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect bij lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek?'*, is het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek berekend. Voor een overzicht van het individuele lijstduwseffect per lijstduwer zie bijlage 7.

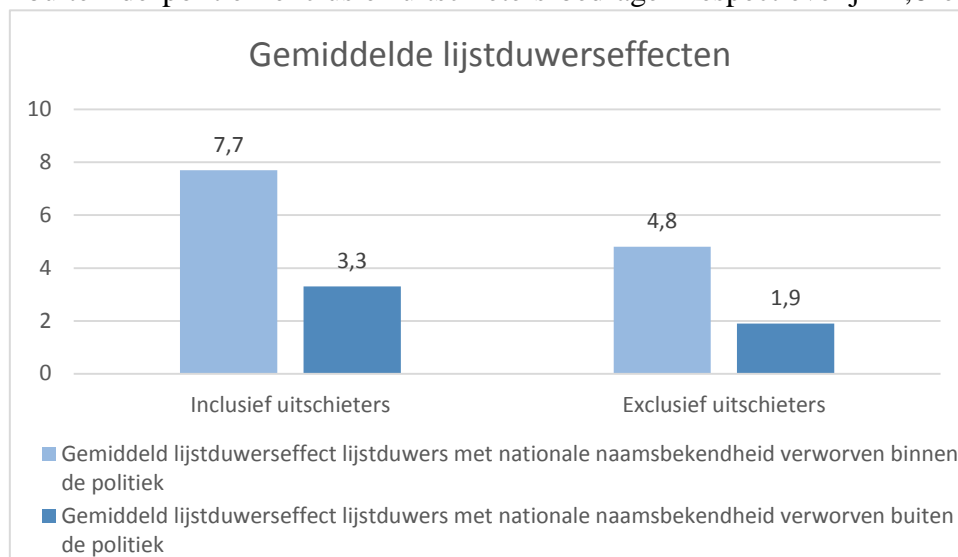
Het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek bedraagt 3,3: een lijstduwer met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek krijgt gemiddeld 3,3 maal meer stemmen dan de kandidaat die één positie hoger, en in enkele gevallen één positie lager, dan hem of haar op de lijst staat. Dit is het gemiddelde lijstduwseffect inclusief uitschieters.

Het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek is tevens berekend exclusief uitschieters. Van de 12 lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek blijven 10 lijstduwers over als de uitschieters niet worden meegerekend. Het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek bedraagt dan 1,9: een lijstduwer met een nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek krijgt gemiddeld 1,9 maal meer stemmen dan de kandidaat die één positie hoger, en in enkele gevallen één positie lager,

dan hem of haar op de lijst staat indien de uitschieters niet worden meegenomen in de berekening.

Het lijstduwseffect van twee van de 12 lijstduwers kan worden beschouwd als uitschieter. Het lijstduwseffect van deze lijstduwers is gelijk aan of groter dan 6,6 zie bijlage 8.

De gemiddelde lijstduwseffecten van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen en buiten de politiek inclusief uitschieters bedragen respectievelijk 7,7 en 3,3. Een lijstduwer met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek krijgt, indien uitschieters worden meegenomen in de berekening, gemiddeld 2,3 maal meer stemmen dan een lijstduwer met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek. De gemiddelde lijstduwseffecten van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen en buiten de politiek exclusief uitschieters bedragen respectievelijk 4,8 en 1,9. Een

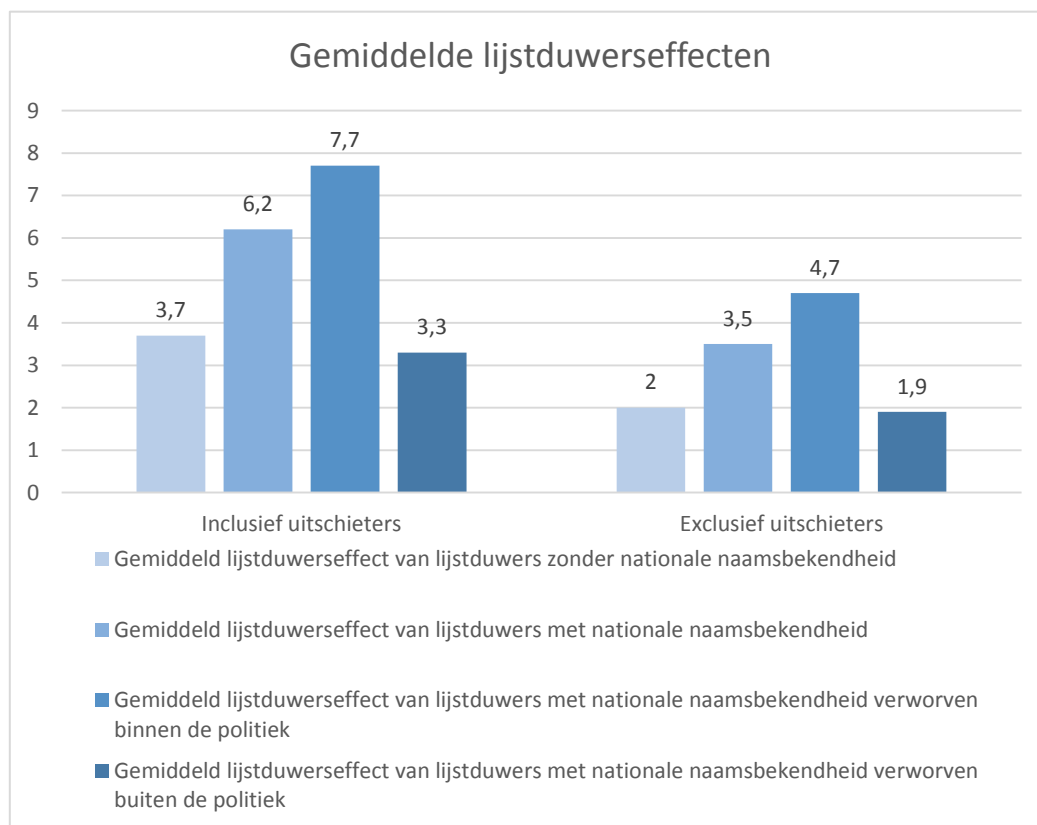

lijstduwer met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek krijgt, indien de uitschieters niet worden meegenomen in de berekening, gemiddeld 2,5 maal meer stemmen dan een lijstduwer met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek. Er is duidelijk sprake van een verschil tussen het effect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen en buiten de politiek. In grafiek 2 wordt de vergelijking tussen het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen en buiten de politiek weergegeven.

Grafiek 2. Vergelijking gemiddelde lijstduwseffecten

Conclusie en discussie

Er kan antwoord worden gegeven op de centrale vraag van dit onderzoek: *'In welke mate is er sprake van het lijstduwseffect op lokaal niveau?'*, Ten eerste biedt dit onderzoek empirisch bewijs voor het bestaan van het lijstduwseffect op lokaal niveau. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 kreeg een lijstduwer over het algemeen gezien meer stemmen dan de kandidaat die één positie hoger dan hem of haar op de kandidatenlijst stond. Het op verschillende wijzen definiëren van een lijstduwer, brengt echter verschillende lijstduwseffecten met zich mee, waardoor niet gesproken kan worden over één lijstduwseffect. Zo verschilt het gemiddelde lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid aanzienlijk van het lijstduwseffect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid. In grafiek 3 wordt de vergelijking tussen de gemiddelde lijstduwseffect van de vier groepen lijstduwers weergegeven.

Grafiek 3. Overzicht lijstduwseffecten

Op 21 maart 2018 was het effect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid zowel inclusief als exclusief uitschieters ongeveer 1,5 maal groter dan het effect van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid. Het effect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid kan nader onderscheiden worden in het lijstduwseffect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen en buiten de politiek. Het effect van lijstduwers met bekendheid verworven binnen de politiek was zowel inclusief als exclusief uitschieters ongeveer 2,4 maal groter dan het effect van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek.

Er moet echter opgemerkt worden dat de berekende lijstduwseffecten gemiddelden zijn en dat lijstduwers niet in alle gevallen meer stemmen kregen dan de kandidaat die één positie hoger dan hem of haar op de lijst stond. Van de 126 geanalyseerde lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid kregen 38 lijstduwers minder stemmen dan de kandidaat die één positie hoger dan hem of haar op de lijst stond, bij deze lijstduwers is geen sprake van het lijstduwseffect. Van de 12 geanalyseerde lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek kregen drie lijstduwers minder stemmen dan de kandidaat die één positie hoger dan hem of haar op de lijst stond, ook bij deze lijstduwers is geen sprake van het lijstduwseffect. Van de lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek kregen de minste lijstduwers minder stemmen dan de kandidaat die één positie hoger dan hem of haar op de lijst stond. Van de 22 geanalyseerde lijstduwers is bij drie lijstduwers geen sprake van het lijstduwseffect.

Voor de wetenschap is de uitkomst van dit onderzoek van belang. Ten eerste biedt de uitkomst empirisch bewijs voor de veronderstelling dat er op lokaal niveau sprake is van het lijstduwseffect. Ten tweede draagt de uitkomst bij aan het onderzoek naar personalisering van de politiek. Naamsbekendheid blijkt een belangrijke factor te zijn voor het aantal stemmen voor een lijstduwer, tevens de wijze waarop die naamsbekendheid is verworven. Dit wijst erop dat de persoon van de lijstduwer ertoe doet bij het maken van de stemkeuze en er sprake is van gedecentraliseerde personalisering.

De uitkomst van dit onderzoek is daarnaast van belang voor partijen die in de toekomst door middel van een lijstduwer extra stemmen voor de partij willen trekken. Hoewel

uit het onderzoek is gebleken dat lijstduwers met nationale naamsbekendheid over het algemeen meer stemmen krijgen dan lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid en lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek meer stemmen krijgen dan lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek, kan niet de conclusie worden getrokken dat lijstduwers ook daadwerkelijk *extra* stemmen voor de partij trekken. Er is in dit onderzoek niet gekeken naar waar de stemmen op de lijstduwer vandaan komen. Het is mogelijk dat kiezers die hun stem op de lijstduwer hebben uitgebracht, hun stem ook op die lijst zouden hebben uitgebracht zonder de desbetreffende lijstduwer op de lijst, maar het is ook mogelijk dat deze kiezers zonder de desbetreffende lijstduwer op de lijst hun stem op een andere lijst zouden hebben uitgebracht.

Naast het belang van dit onderzoek voor de wetenschap en partijen, levert het een bijdrage aan het publieke debat over lijstduwers. In het publieke debat lopen de meningen sterk uiteen over lijstduwers die de voorkeursdrempel halen, maar vervolgens geen zitting nemen in de raad of enig ander vertegenwoordigend orgaan. In dit onderzoek zijn bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 160 lijstduwers geanalyseerd. Van de 160 lijstduwers hebben 11 lijstduwers de voorkeursdrempel gehaald. Van de 11 lijstduwers die de voorkeursdrempel hebben gehaald, hebben acht lijstduwers een nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek, één lijstduwer met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek en twee lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid, zie bijlage 9,10 en 11. Van de 11 lijstduwers die de voorkeursdrempel hebben gehaald heeft slechts één lijstduwer daadwerkelijk zitting genomen in de raad: Tunahan Kuzu van Denk in Rotterdam. Kuzu heeft echter aangegeven dat hij tijdelijk zitting neemt in de Rotterdamse raad (Liukku, 2018). Deze uitkomst biedt een argument om het plaatsten van lijstduwers met nationale naamsbekendheid op de lijst, kiezersbedrog te noemen.

Tot slot suggesties voor toekomstig onderzoek. In dit onderzoek is een eerste beeld geschetst van het lijstduweraffect op lokaal niveau. Er is duidelijk sprake van verschil in lijstduweraffecten van verschillende lijstduwers. Dit onderzoek is echter beperkt in omvang en daarom slechts een eerste stap in het onderzoek naar het lijstduweraffect op lokaal niveau. In de toekomst zal het onderzoek uitgebreid moeten worden naar alle lijstduwers van alle lijsten in alle gemeenten. Tijdens het onderzoek is namelijk gebleken dat ook oud-burgermeesters en oud-wethouders als lijstduwer veel stemmen krijgen. Er waren echter te weinig oud-burgermeesters en wethouders lijstduwer in de onderzochte gemeenten om deze als aparte groep te beschouwen. Naast uitbreiding van de schaal van het onderzoek zou ook de periode van onderzoek uitgebreid moeten worden. Door het vergelijken van de

lijstduwseffecten van de verschillende groepen lijstduwers over verschillende gemeenteraadsverkiezingen kan gekeken worden of er al dan niet sprake is van een trend. Met andere woorden of het lijstduwseffect van de verschillende lijstduwers per verkiezing toe- of afneemt. Tot slot zal onderzoek moeten worden gedaan naar de afkomst van de stemmen op de lijstduwer. Zouden kiezers ook zonder de desbetreffende lijstduwer op de lijst hebben gestemd of niet?

Bibliografie

- Abels, R., Besselink, N. & Zuidervaart, B. (2018, 31 januari) ‘Polderen met Cohen, flyeren met Barney’. *Trouw* [de Verdieping]. p.7.
- Adam, S., & Maier, M. (2010). Personalization of Politics A Critical Review and Agenda for Research. *Annals of the International Communication Association*, 34(1), 213-257.
- Andeweg, R. B., & Irwin, G. A. (2014). *Governance and Politics of the Netherlands*. (4e ed.). Houndmills: Palgrave macmillan.
- Baens, D. (2010-2011). *Bekende Vlamingen en Politieke Families: een garantie op electoraal succes?* (Masterproef Universiteit Antwerpen).
- Balmas, M., Rahat, G., Sheaffer, T., & Shenhav, S. R. (2014). Two routes to personalized politics: Centralized and decentralized personalization. *Party Politics*, 20(1), 37-51.

- Brockington, D. (2003). A low information theory of ballot position effect. *Political Behavior*, 25(1), 1-27.
- De Leeuw, S. (2017). Het geslacht van de kandidaat als heuristisch stemmotief: Een onderzoek naar het effect van politieke sofisticatie en electorale context op gender-based stemgedrag. *Res Publica*, 59(2), 141-170.
- Garzia, D. (2011). The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader–follower relationships. *The Leadership Quarterly*, 22(4), 697-709.
- Garzia, D. (2013). Changing parties, changing partisans: the personalization of partisan attachments in Western Europe. *Political Psychology*, 34(1), 67-89.
- Gioia, G. (2018, 11 januari). Van Barneveld lijstduwer Groep de Mos: ‘Met die partij gooit Den Haag bullseye’. *Algemeen Dagblad*. Opgevraagd van <https://www.ad.nl/den-haag/van-barneveld-lijstduwer-groep-de-mos-enlsquo-met-die-partij-gooit-den-haag-bullseyeenrsquo~a7f57794/>
- Hague, R. & Harrop, M. (2013). *Comparative Government and Politics: an Introduction*. Houndmills: Palgrave Macmillan
- Hessing, R. (1985). Bij voorkeur: een onderzoek naar het gebruik van voorkeurstemmen. *Acta Politica*, 20(2), 157-176.
- Holtz-Bacha, C., Langer, A.I. & Merkle, S. (2014). The personalization of politics in comparative perspective. Campaign coverage in Germany and the United Kingdom. *European Journal of Communication*, 29(2), 153-170.
- Karvonen, L. (2004). Preferential voting: Incidence and effects. *International Political Science Review*, 25(2), 203-226.
- Karvonen, L. (2010). *The Personalization of Politics: A Study of Parliamentary Democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Kleinnijenhuis, J., Oegema, D., & Takens J.H. (2009). Personalisering van de politiek. In G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2007*, Rijksuniversiteit Groningen/DNPP, 101-127
- Koppell, J. G., & Steen, J. A. (2004). The effects of ballot position on election outcomes. *Journal of Politics*, 66(1), 267-281.

- Kriesi, H. (2012). Personalization of national election campaigns. *Party Politics*, 18(6), 825-844.
- Lelieveldt, H., & Van der Does, R. (2014). Hoe tweederangs zijn lokale verkiezingen? Een analyse van de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen 2010 vanuit het perspectief van second-order elections. *Res Publica*, 56(3), 317-336.
- Liukku, A. (2018, 23 maart). 'Kuzu tijdelijk de Rotterdamse raad in'. *Algemeen Dagblad*. Opgevraagd van <https://www.ad.nl/rotterdam/kuzu-tijdelijk-de-rotterdamse-raad-in~a717e40d/>
- Lutz, G. (2010). First come, first served: the effect of ballot position on electoral success in open ballot PR elections. *Representation*, 46(2), 167-181.
- Maddens, B., Weekers, K., Fiers, S., & Vanlangenakker, I. (2007). Op zoek naar een verklaring voor de persoonlijke score van de kandidaten bij lokale verkiezingen. *Res Publica*, 49(1), 132-149.
- Marcinkiewicz, K., & Stegmaier, M. (2015). Ballot position effects under compulsory and optional preferential-list PR electoral systems. *Political Behavior*, 37(2), 465-486.
- McAllister, I. (2007). The personalization of politics. In *The Oxford handbook of political behavior*. Oxford University Press.
- Parlement & Politiek. (2018). *Voorkeursstemmen*. Opgevraagd van <https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwzc/voorkeurstemmen>
- Rahat, G. & Sheafer T. (2007). The personalization(s) of politics: Israel, 1949-2003, *Political Communication*, 24(1), 65-80.
- Simons, A. (2018, 31 januari). 'Een bekende naam als lijstduwer: zegen of kiezersbedrog?'. NOS. Opgevraagd van <https://nos.nl/artikel/2214680-eeen-bekende-naam-als-lijstduwer-zegen-of-kiezersbedrog.html>
- Spierings, N., & Jacobs, K. (2014). Getting personal? The impact of social media on preferential voting. *Political Behavior*, 36(1), 215-234.
- Stiers, D. (2016). Het effect van politieke sofisticatie op de (intentie tot) opkomst bij eerste-en tweederangsverkiezingen in België en Nederland. *Res Publica*, 58(1), 5-36.
- Stokmans, D. (2006, 28 januari). 'Lijstduwer is 'een chic woord voor nepkandidaat''. *NRC*. Opgevraagd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2006/01/28/lijstduwer-is-eeen-chic-woord-voor-nepkandidaat-11075696-a256754>

- Street, J. (2012). Do celebrity politics and celebrity politicians matter?. *The British journal of politics & international relations*, 14(3), 346-356.
- Van der Kolk, H. (2003). Preferential voting in European local elections; Opportunities, use, justifications and explanations in Denmark, Germany, the Netherlands and Norway.
- Van Erkel, P., & Thijssen, P. (2015). Het primacy-effect in proportionele systemen gewikt en gewogen: de casus van de Antwerpse districtsverkiezingen 2012. *Res Publica*, 57(1), 11-31.
- Van Holsteyn, J. J., & Andeweg, R. B. (2012). Tweede orde personalisering: voorkeurstemmen in Nederland. *Res Publica*, 54(2), 163-191.
- Van Holsteyn, J. J. & Nagtzaam, M. (2018, 20 maart). ‘Stem op een echte kandidaat, niet op een lijstduwer’. *NRC*. Opgevraagd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/03/20/stem-op-een-echte-kandidaat-niet-op-een-lijstduwer-a1596331>
- Wauters, B., Van Aelst, P., Thijssen, P., Rodenbach, J., Smulders, J., & Pilet, J. B. (2015). Presidentialisering versus personalisering? De daling van het gebruik van de voorkeurstem verklaard. In *De kiezer ontcijferd: het stemgedrag en de stemmotivaties op 25 mei 2014* (pp. 76-95). Lannoo campus.

Bijlagen

Bijlage 1. Individuele lijstduwseffecten van lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid

Gemeente	Partij	Lijstduwseffect
Oldambt	Gemeentebelangen Oldambt	32,7
Amsterdam	SP	26,9
Den Haag	Partij van de Eenheid	22
Helmond	ChristenUnie	19,5

Deurne	PvdA	19
Helmond	SP	18,3
Utrecht	GL	15,6
Helmond	CDA	15,5
Amsterdam	Partij voor Iedereen	15
Amsterdam	Lijst 28	14
Oss	Beter Oss	9,4
Helmond	GL	8,6
Utrecht	D66	8,6
Rotterdam	50PLUS	8,5
Breda	GL	7,4
Breda	Stadspartij	7,3
Den Haag	NIDA	7
Den Haag	D66	6,4
Den Haag	GL	6,1
Leiden	SP	6
Utrecht	PVV	6
Rotterdam	GL	5,9
Oldambt	PvdA	5,7
Utrecht	ChristenUnie	5,4
Den Haag	Haagse Stadspartij	5,3
Helmond	Lokaal sterk	5,1
Boxmeer	VVD	5
Enschede	Liberaal053	5
Utrecht	Stadsbelang Utrecht	4,9
Rotterdam	Leefbaar Rotterdam	4,6
Enschede	SP	4,4
Rotterdam	ChristenUnie-SGP	4,2
Helmond	D66	4,1
Amsterdam	Destemvandestraat	4
Boxmeer	VDB/LO	3,8
Leiden	GL	3,7
Utrecht	SP	3,6
Amsterdam	Amsterdam BIJ1	3,3
Den Haag	Groep de Mos / hart voor Den Haag	3,3
Deurne	DeurneNU	3,2
Amsterdam	VVD	3,1
Rotterdam	PvdA	3
Den Haag	SP	2,9
Breda	BOB	2,8
Helmond	HELDER HELMOND	2,8
Helmond	Helmond Aktief	2,8
Leiden	CDA	2,8
Leiden	ChristenUnie	2,8
Enschede	Burgerbelangen Enschede	2,7
Rotterdam	U-Buntu Connected Front	2,6

Amsterdam	SAMEN Alle Mensen Eén Nederland	2,5
Leiden	D66	2,5
Enschede	GL	2,4
Amsterdam	SGP	2,3
Amsterdam	QUEER	2,3
Enschede	ChristenUnie	2,3
Amsterdam	CDA	2,1
Den Haag	VVD	2,1
Deurne	Transparant Deurne	2
Enschede	VVD	2
Helmond	PvdA	2
Utrecht	Seniorenpartij Utrecht	2
Helmond	VVD	1,9
Oldambt	VVD	1,9
Oss	D66	1,9
Utrecht	VVD	1,9
Amsterdam	PvdA	1,8
Amsterdam	ChristenUnie	1,8
Den Haag	Bond voor Studenten Actie	1,8
Breda	PvdA	1,7
Den Haag	Islam Democraten	1,7
Rotterdam	PvdD	1,7
Rotterdam	PVV	1,7
Enschede	EnschedeAnders.nl	1,6
Oss	Voor De Gemeenschap	1,6
Rotterdam	Stadsinitiatief Rotterdam	1,6
Helmond	50PLUS	1,5
Oldambt	ChristenUnie	1,5
Breda	BREDA'97	1,4
Amsterdam	50PLUS	1,3
Deurne	VVD	1,3
Rotterdam	Beweging Armoedebestrijding Rotterdam	1,3
Breda	TROTS/OPA	1,2
Leiden	Sleutelstad	1,2
Amsterdam	Partij voor de Ouderen	1,1
Leiden	PvdA	1,1
Breda	Volkspartij Breda	1
Breda	50PLUS	0,9
Den Haag	Dynamo Den Haag	0,9
Oldambt	Oldambt Aktief	0,9
Oss	GL	0,9
Rotterdam	De Nieuwe Rotterdamsche Partij	0,9
Utrecht	Student & Starter	0,9
Amsterdam	Blanco (van Oudenallen)	0,8

Breda	D66	0,8
Den Haag	Samen070	0,8
Deurne	CDA	0,8
Enschede	D66	0,8
Rotterdam	NIDA Rotterdam	0,8
Breda	Volmondig JA!	0,7
Den Haag	PvdD	0,7
Den Haag	Lijst 14	0,7
Enschede	DENK	0,7
Amsterdam	Basisinkomen Partij	0,6
Oldambt	Verenigde Communistische Partij	0,6
Oldambt	D66	0,6
Oldambt	GROEP HOP	0,6
Oss	PvdA	0,6
Amsterdam	Platform Amsterdam	0,5
Enschede	OPA	0,5
Oldambt	CDA	0,5
Oldambt	Partij van het Noorden	0,5
Oldambt	Burgerbelangen Oldambt	0,5
Rotterdam	D66	0,5
Utrecht	PvdD	0,5
Utrecht	DENK	0,5
Amsterdam	D66	0,4
Den Haag	Haagse Toekomst	0,4
Deurne	Politieke Partij DOE!	0,4
Enschede	PVV	0,4
Utrecht	CDA	0,4
Boxmeer	Progressieve Combinatie	0,3
Oss	VVD	0,3
Enschede	Democratisch Platform Enschede	0,2
Amsterdam	U-Buntu Connected Front UCF	0,1
Helmond	VKM Leo Broers	0

Bijlage 2. Uitschieters lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid

Gemeente	Partij	Lijstduwseffect
Oldambt	Gemeentebelangen Oldambt	32,7
Amsterdam	SP	26,9
Den Haag	Partij van de Eenheid	22
Helmond	ChristenUnie	19,5
Deurne	PvdA	19
Helmond	SP	18,3
Utrecht	GL	15,6

Helmond	CDA	15,5
Amsterdam	Partij voor Iedereen	15
Amsterdam	Lijst 28	14
Oss	Beter Oss	9,4
Helmond	GL	8,6
Utrecht	D66	8,6
Rotterdam	50PLUS	8,5

Bijlage 3. Individuele lijstduwseffecten van lijstduwers met nationale naamsbekendheid¹

Gemeente	Partij	Naam	Lijstduwseffect
Oss	SP	Lilian Marijnissen	27,4
Rotterdam	DENK	Tunahan Kuzu	24,4
Enschede	CDA	Pieter Omtzigt	20,5
Breda	VVD	Klaas Dijkhof	16,6
Leiden	VVD	Melanie Schultz van Haegen-Maas Geesteranus	13,9
Den Haag	PVV	Henk Bres	13,3
Amsterdam	FvD	Thierry Baudet	11,1
Rotterdam	VVD	Antoinette Laan- Geselschap	9,5
Boxmeer	CDA	Erik Ronnes	9,3
Boxmeer	SP	Emile Roemer	7,7
Breda	SP	Michiel van Nispen	7,3
Den Haag	ChristenUnie-SGP	Annemarie Pronk	6,6
Deurne	PROGRESSIEF AKKOORD / GL	Ernst Jansz	4,6
Enschede	PvdA	Sharon Dijksma	4,2
Amsterdam	FvD	Theo Hiddema*	4
Amsterdam	DENK	Farid Azarkan	3,8
Den Haag	Groep de Mos / Hart voor Den Haag	Raymond van Barneveld*	3,5
Amsterdam	Piratenpartij	George van Houts	2,9
Amsterdam	GL	Liesbeth van Tongeren*	2,5
Den Haag	PvdA	Marit Maj	2,5
Den Haag	CDA	Lex Schoenmaker	2,4
Amsterdam	GL	Eric Corton	2,1
Amsterdam	GL	Bram van Ojik*	2
Leiden	PvdD	Esther Ouwenhand	1,8
Utrecht	PvdA	Hans Spekman	1,8
Oldambt	SP	Kira Dekker	1,7
Rotterdam	SP	Cem Lancin	1,6
Boxmeer	Lokale	Frans Maassen	1,1

¹ Lijstduwers die een andere positie dan de laatste positie op de lijst innamen worden aangeduid met een * achter hun naam.

	Onafhankelijke Fractie		
Den Haag	50PLUS	Gerrit-Jan van Otterloo	0,9
Oss	CDA	René Peeters	0,6
Breda	CDA	Peer Swinkels	0,4
Den Haag	CDA	Dimi de Jong*	0,4
Helmond	Plan!	Bob de Voogd	0,3
Amsterdam	PvdD	Lammert van Raan	0,2

Bijlage 4. Uitschieters lijstduwers met nationale naamsbekendheid

Gemeente	Partij	Naam	Lijstduwseffect
Oss	SP	Lilian Marijnissen	27,4
Rotterdam	DENK	Tunahan Kuzu	24,4
Enschede	CDA	Pieter Omtzigt	20,5
Breda	VVD	Klaas Dijkhof	16,6
Leiden	VVD	Melanie Schultz van Haegen-Maas Geesteranus	13,9
Den Haag	PVV	Henk Bres	13,3

Bijlage 5. Individuele lijstduwseffecten van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek²

Gemeente	Partij	Naam	Lijstduwseffect
Oss	SP	Lilian Marijnissen	27,4
Rotterdam	DENK	Tunahan Kuzu	24,4
Enschede	CDA	Pieter Omtzigt	20,5
Breda	VVD	Klaas Dijkhof	16,6
Leiden	VVD	Melanie Schultz van Haegen-Maas Geesteranus	13,9
Amsterdam	FvD	Thierry Baudet	11,1
Rotterdam	VVD	Antoinette Laan-Geselschap	9,5
Boxmeer	CDA	Erik Ronnes	9,3
Boxmeer	SP	Emile Roemer	7,7
Breda	SP	Michiel van Nispen	7,3
Enschede	PvdA	Sharon Dijksma	4,2
Amsterdam	FvD	Theo Hiddema*	4
Amsterdam	DENK	Farid Azarkan	3,8
Amsterdam	GL	Liesbeth van	2,5

² Lijstduwers die een andere positie dan de laatste positie op de lijst innamen worden aangeduid met een * achter hun naam

		Tongeren*	
Den Haag	PvdA	Marit Maij	2,5
Amsterdam	GL	Bram van Ojik*	2
Leiden	PvdD	Ester Ouwenhand	1,8
Utrecht	PvdA	Hans Spekman	1,8
Rotterdam	SP	Cem Lancin	1,6
Den Haag	50PLUS	Gerrit-Jan van Otterloo	0,9
Oss	CDA	René Peeters	0,6
Amsterdam	PvdD	Lammert van Raan	0,2

Bijlage 6. Uitschieters lijstduwseffecten van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen de politiek

Gemeente	Partij	Naam	Lijstduwseffect
Rotterdam	DENK	Tunahan Kuzu	24,4
Oss	SP	Lilian Marijnissen	27,4
Enschede	CDA	Pieter Omtzigt	20,5
Breda	VVD	Klaas Dijkhof	16,6

Bijlage 7. Individuele lijstduwseffecten van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek³

Gemeente	Partij	Naam	Lijstduwseffect
Den Haag	PVV	Henk Bres	13,3
Den Haag	ChristenUnie-SGP	Annemarie Pronk	6,6
Deurne	PROGRESSIEF AKKOORD / GL	Ernst Jansz	4,6
Den Haag	Groep de Mos / Hart voor Den Haag	Raymond van Barneveld*	3,5
Amsterdam	Piratenpartij	George van Houts	2,9
Den Haag	CDA	Lex Schoenmaker	2,4
Amsterdam	GL	Eric Corton	2,1
Oldambt	SP	Kira Dekker	1,7
Boxmeer	Lokale Onafhankelijke Fractie	Frans Maassen	1,1
Breda	CDA	Peer Swinkels	0,4
Den Haag	CDA	Dimi de Jong*	0,4
Helmond	Plan!	Bob de Voogd	0,3

Bijlage 8. Uitschieters lijstduwseffecten van lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten de politiek

Gemeente	Partij	Naam	Lijstduwseffect
----------	--------	------	-----------------

³ Lijstduwers die een andere positie dan de laatste positie op de lijst innamen worden aangeduid met een * achter hun naam

Den Haag	PVV	Henk Bres	13,3
Den Haag	ChristenUnie-SGP	Annemarie Pronk	6,6

Bijlage 9. Lijstduwers zonder nationale naamsbekendheid die voorkeursdrempel hebben gehaald

Gemeente	Partij	Naam	Lijstduwseffect
Utrecht	GL	Lot van Hooijdonk	15,5
Helmond	Lokaal Sterk	Henk Bekkers	5,4

Bijlage 10. Lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven binnen politiek die voorkeursdrempel hebben gehaald

Gemeente	Partij	Naam	Lijstduwseffect
Oss	SP	Lilian Marijnissen	27,4
Den Haag	DENK	Tunahan Kuzu	24,4
Enschede	CDA	Pieter Omtzigt	20,5
Breda	VVD	Klaas Dijkhof	16,6
Leiden	VVD	Melanie Schultz	13,9
Amsterdam	FvD	Thierry Baudet	11,1
Boxmeer	SP	Emile Roemer	7,7
Enschede	PvdA	Sharon Dijksma	4,2

Bijlage 11. Lijstduwers met nationale naamsbekendheid verworven buiten politiek die voorkeursdrempel hebben gehaald

Gemeente	Partij	Naam	Lijstduwseffect
Den Haag	PVV	Henk Bres	13,3